

ρά. Ακολουθεί ακόμα ο Επίλογος (σσ. 391 εξ.), από τον οποίο δανειστήκαμε τις συνόψεις: έτσι είναι και δίκαιο να δώσουμε το λόγο στην ίδια τη συγγρ. για τη σύνωση ολόκληρης της μελέτης: «Το βιβλίο ακολούθησε ένα πολύπλοκο σχέδιο αξιολόγησης της δράσης των έργων, με σκοπό να υπογραμμίσει την εξέλιξη του συγγραφέα μέσα από την παρουσίαση των οικογενειακών διαστάσεων και της φθοράς της εικονικότητας. Μετά από προσεκτική μελέτη της χρονικής σειράς των έργων επιβάλλεται να εκφραστεί ο θαυμασμός για την εκλεπτυσμένη και παραδειγματική διαμόρφωση συσχετισμών του Ο'Νηλ – μέσα από ζωντανές και ακριβείς περιγραφές – για την καταστροφική δύναμη της αγάπης που ενυπάρχει στην οικογένεια. Οι χαρακτήρες που πρόσφερε στο κοινό του αποδεικνύονται ισχυρές δραματικές απεικονίσεις της ατέλειωτης σύγκυσης των ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα και της ανάγκης του ίδιου του δημιουργού να εκφράσει μέσα από το προσωπαίο των ρόλων στο σκηνηκό χώρο και χρόνο την εσωτερική σύγκρουσή του ως γιου, συζύγου και πατέρα, που κινείται ανάμεσα στην ψευδή επιφάνεια και στο αληθινό βάθος των πραγμάτων» (σ. 395).

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΕΛΣΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ

Σύγχρονο γυναικείο θέατρο. Από τη μετα/μπροχτική στη μετα/φεμινιστική αναπαράσταση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, 419σ., ει.κ., ISBN 978-960-442-796-3.

Η τελευταία προσπάθεια να καταγραφεί η ελληνική «γυναικεία» δραματολογία έγινε από τον Σάββα Πατσάλιδη (S. Patsalidis: «Greek Women Dramatists: The road to emancipation», *Journal of Modern Greek Studies* 15, 1996, σσ. 85-102, και του ίδιου εκτενέστερα, «Ελληνικό γυναικείο (φεμινιστικό) Θέατρο: Μια πρώτη προσέγγιση», *Οντοπία* 4, 1992, σσ. 105-138 και στον τόμο *Το «άλλο» θέατρο. Σπουδή στις φεμινιστικές και αφροαμερικανικές δοκιμές*, Αθήνα 1993), ο οποίος διαπίστωσε την έλλειψη φεμινιστικού θεάτρου *lege artis* στη χώρα της *Αντισοφίας*. Απάντησα τότε με επιχειρήματα της διαφορετικότητας της κοινωνίας, διότι κάθε απόκλιση από το αγγλο-αμερικανικό μοντέλο της «προόδου» δεν σημαίνει οπωσδήποτε «καθυστέρηση» αλλά ανάγεται και στην περιβόητη «διαφορετικότητα» (B. Πούγχερ: «Γαλάτεια και Τρισεύγενη. Η εξαιρετική γυναίκα στα όρια της ανθρωπίνης κοινωνίας». Ράμπα και Παλκοσένιζο, Αθήνα 2004, σσ. 403-437. Ο Στράτος Κωνσταντινίδης έκανε πιο πρόσφατα μια προσπάθεια να σώσει την τιμή των Ελλήνων γυναικών συγγραφέων, συγκεντρώνοντας σ' έναν τόμο (St. E. Constantinidis: *Modern Greek Theatre. A Quest for Hellenism*, Jefferson / London 2001) τρία μελετήματα για Ελληνίδες συγγραφείς, την Ευανθία Καίρη, την Καλλιρρόη Παρορέν και τη Λούλα Αναγνωστάκη (για την Παρορέν βλ. και M. Anastasopoulou: «Feminist Awareness and Greek Women Writers at the Turn of the Century: The Case of Kallirroe Parren and Alexandra Papadopoulou», Ph. Carabott (ed.): *Greek Society in the Making: 1863-1913*, Brookfield 1997, σσ. 161-175 και της ίδιας: «Feminist Discourse and Literary Representation in Turn-of-the-Century Greece: Kallirrhōē Siganou-Parren's "The Book of Dawn"», *Journal of Modern Greek Studies* 15, 1997, σσ. 1-28). Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς στα χρόνια της επανάστασης και την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, και τη μεταφράστρια Μητώ Σακελλαρίου, που είχαν επίσης σαφώς διαμορφωμένη γυναικεία συνείδηση και απηύθυναν τους προλόγους τους στις γυναίκες αναγνώστριες (βλ. την έκδοσή μου *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της Επανάστασης και*

το έργο τους. Μητώ Σακελλαρίου: «*Η ευγνώμων δούλη*», «*Η πανούργος χήρα*» (1818), Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: «*Φιλάργυρος*» (1823/24), Ευανθία Καϊρή: «*Νιχήρατος*» (1826), Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 2003 (Θεατρική Βιβλιοθήκη 4), και τη μελέτη Β. Πούγχεο: *Γυναίκες δραματολογία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρή. Χειραφέτηση και αλληλεγγύη γυναικών στο ηθικοδιδασκαλικό και επαναστατικό δράμα*, Αθήνα 2001), και στα μεταπολεμικά χρόνια χαρακτηριστικά «φεμινιστική» γραφή διαθέτει και η Μαργαρίτα Λυμπεράκη (Β. Πούγχεο: *Η σύγκρουση των φύλων στον αρχαιτυπικό κόσμο της Μαργαρίτας Λυμπεράκη. Ανθρωπολογικός και θεατρικός εξπρεσιονισμός στη γαλλική και ελληνική δραματολογία της*, Αθήνα 2003) κι άλλες.

Όπως τονίζει η Έλση Σακελλαρίδου η Ελλάδα, μαζί με την Ιταλία και τη Γαλλία, που έχει διερευνήσει, δεν αποτελεί «τυπική» περίπτωση φεμινιστικού θεάτρου, όπως η Αγγλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ η Γερμανία κάπως περισσότερο πλησιάζει. Δεν είναι μόνο το γνωστό και αντικείμενο που θεματεύει η συγγρ. στο Αγγλικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που οδηγεί στον υπερτονισμό του αγγλόφωνου θεάτρου, αλλά και μια διεθνής κατάσταση πραγματική, η οποία ίσως να έχει να κάνει με τη διαφοροτιζότητα των κοινοτήτων στις μεσογειακές χώρες σε αντίτιξη με τις κοινωνίες του Ατλαντικού και τον ισχυρότερο, συμπληρωματικό ρόλο της γυναίκας, που δεν φαίνεται τόσο στη δημόσια ζωή αλλά μέσα στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού, όπου παίρνει σημαντικές αποφάσεις όσον αφορά την ίδια την οικογένεια και καθοδηγεί την καθημερινή ζωή. Αλλά δεν είναι εδώ ο χώρος να υπεισέλθουμε στη βιβλιογραφία της κοινωνικής ανθρωπολογίας που έχει διερευνηθεί αρκετά συστηματικά το θέμα αυτό στην Ελλάδα. Στα «Προλεγόμενα» (σσ. 13 εξ.) η συγγρ. αφηγείται το ιστορικό της μελέτης, η οποία κνοφορείται αρκετά χρόνια, από τη σύλληψη της ιδέας έως την αποπεράτωση της συγγραφής. Η μονογραφία έχει μια απλή και λογική διάρθρωση: ξεκινάει με ένα μέρος γενικό, «*Ιστορικές και θεωρητικές διαδρομές*», ένα μέρος ειδικό, «*Το γυναικείο θέατρο στη γραφή και στη σκηνή*», όπου αναλύεται το φαινόμενο κατά χώρα, και ένα μέρος θεωρητικό, μια επεξεργασία του προβληματισμού, «*Γόνιμα δίπολα: μεταξύ θεωρίας και πρακτικής*». Το πρώτο μέρος, «*Ιστορικές και θεωρητικές διαδρομές*», αρχίζει με ένα κεφάλαιο «*Γυναίκες και θέατρο: ιστορική επισκόπηση*» (σσ. 21 εξ.), όπου ξεκινάει με τη Σαπφώ, και μέσω της Grosvita von Gandersheim φτάνει στην Lillian Hellman (βλ. και E. Partnow: *The Female Dramatist. Profiles of Women Playwrights from the Middle Ages to Contemporary Times*, New York 1998, S.-E. Case: *Feminism and Theatre*, New York 1983, της ίδιας (επιμ.): *Performing Feminism. Feminist Critical Theory and Theatre*, Baltimore / London 1990 κτλ.). Το δεύτερο κεφάλαιο δεν εστιάζει πια στις γυναίκες συγγραφείς, αλλά στη φεμινιστική συνείδηση των συγγραφέων: «*Γυναικείο κίνημα και θέατρο: προς μια φεμινιστική ποιητική του θεάτρου*» (σσ. 40 εξ.), όπου αναλύονται σχήματα και σχέψεις του κινήματος, που στην Αμερική και Αγγλία πήρε κατά καιρούς μεγάλες διαστάσεις (L. Hart (ed.): *Making a Spectacle. Feminist Essays on Contemporary Women's Theatre*, Ann Arbor 1989, G. Austin: *Feminist Theories for Dramatic Criticism*, Ann Arbor 1990, L. Goodman: *Contemporary Feminist Theatre. To Each her Own*, London / New York 1993, Ch. Canning: *Feminist Theatres in the USA. Staging Women's Experience*, London / New York 1996 κτλ.: η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια). Κάπως ξαφνιάζει το τρίτο κεφάλαιο, αν και έχει υπαινιχθεί ήδη στον τίτλο: «*Ο Brecht και η θεωρία και πρακτική του θεάματος*» (σσ. 61 εξ.), που ξεκινάει με την πρόσληψη του μεγάλου Γερμανού δραματοουργού, εξιστορεί το βίο και το έργο του, για να φτάσει στην επίδρασή του στο βρετανικό σοσιαλιστικό θέατρο (βλ. το άρθρο της ίδιας: «*Feminist Theatre and the Brechtian Tradition: A Retrospect and a Prospect*», *The Brecht Yearbook* 27, 2002, σσ. 179-198, ελληνικά στα *Σύγχρονα Θέματα* 71/72, 1999, σσ. 114-

122), στον κινηματογράφο, στην ανάλυση του κοινωνικού φύλου συζητώντας τις απόψεις της Laureen Nussbaum («The Evolution of the Feminine Principle in Brecht's work: An Overview», S. Mews: *A Bertolt Brecht Reference Companion*, Westport / London 1997, σσ. 296-318) και της Sarah Brynat-Bertail: «Women, space, ideology: *Mutter Courage und ihre Kinder*», J. Fuegi et al. (eds.): *Brecht. Women and Politics*, Detroit 1985, σσ. 43-61). Ομολογώ πως προσωπικά δεν βλέπω πολύ έδαφος να συνδεθεί ο Μπρεχτ άμεσα με το φεμινιστικό κίνημα: δεν περιποιείται τους γυναικείους χαρακτήρες του διαφορετικά από τους άντρες, θύματα των κεφαλαιοκρατικών μηχανισμών είναι και οι δυο. Κι ως προς την περιήρημη αποστασιοποίηση: αυτή έχει περάσει σε χίλιες δύο υφολογίες του μεταμοντέρνου δράματος και τις τεχνικές των performances, ώστε δύσκολο είναι πλέον να συνδεθούν άμεσα με τον Μπρεχτ.

Πρέπει να αναφερθεί εξ αρχής πως το βιβλίο έχει μια άριστη τεκμηρίωση κι εμπέδωση στη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία συγκεντρώνεται στο τέλος (σσ. 379-403). Το δεύτερο μέρος, «Το γυναικείο θέατρο στη γραφή και στη σκηνή», αποτελεί το κύριο σώμα του βιβλίου. Ξεκινάει με το τέταρτο κεφάλαιο, «Το γυναικείο θέατρο στις ΗΠΑ» (σσ. 91 εξ.), που είναι ιδιαίτερα περιεκτικό (βλ. *The Cambridge Companion to American Women Playwrights*, Cambridge 1999). Περιέχει τα εξής: Το θεωρητικό δίλημμα (υπάρχει ακόμα φεμινιστικό θέατρο ή όχι), Η πρώτη φάση: το θέατρο του 1960 και οι πρόδρομοι του φεμινισμού, Η εμφάνιση του ομαδικού γυναικείου θεάτρου και η γυναικεία παραστασιολογία, Διασπαστικές τάσεις: φυλετική και σεξουαλική διαφορά, Η περίπτωση της Shange και η μαύρη γυναικεία ασηθητική, Η μεξικοαμερικανική ταυτότητα και η γυναικεία θεατρική έκφραση, Η σόλο περφόρμανς, Ανεξάρτητες δραματοουργοί: ο αντίλογος του ρεαλισμού, Κεντρικοί και εκ-κεντρικοί φεμινισμοί, Προοπτικές της νέας χιλιετίας. Κατά παρόμοιο τρόπο περιεκτικό είναι και το πέμπτο κεφάλαιο, «Το γυναικείο θέατρο στη Βρετανία» (σσ. 149 εξ.), που ξεκινάει με μια σύγκριση με το αμερικανικό και συνεχίζει με τις εξής θεματικές ενότητες: Οι πρόδρομοι του σύγχρονου φεμινιστικού θεάτρου, Οι πρώτες γυναικείες ομάδες, Η ανεξάρτητη γυναικεία δραματοουργία, Σεξουαλική, φυλετική και εθνοτική ταυτότητα, Οι πρόσφατες εξελίξεις. Ακολουθεί η πιο σύντομη σύνοψη για τις «υπόλοιπες» χώρες: «Το γυναικείο θέατρο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες» (σσ. 251 εξ.), ξεκινώντας με τη Γαλλία (30 σελίδες), συνεχίζοντας με τη Γερμανία, φτάνοντας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τη Jelinek (16 σελ.), την Ιταλία (9 σελ.) και φτάνοντας τελικά στην Ελλάδα (30 σελ. με αρκετές φωτογραφίες). Γίνεται σύντομη αναφορά στο γυναικείο κίνημα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στη Νέα Γυναίκα της Παρρέν (1907), σε γυναίκες ηθοποιούς, στη Λούλα Αναγνωστάκη και τα τελευταία έργα της, στη Μαργαρίτα Λυμπεράκη, στην Κωσοπούλα Μητροπούλου, την Καρίνα Ιωαννίδου, τη Χρύσα Σπηλιώτη, την Έλενα Πέγκα, την Αύρα Σιδηροπούλου, τη Χριστίνα Λαμπρινίδου κι άλλες.

Το τρίτο μέρος, «Γόνιμα δίπολα: μεταξύ θεωρίας και πρακτικής», προχωρεί σε μια συζήτηση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Το έβδομο κεφάλαιο, «Παραστασιμότητα, παράσταση, παραστασιολογία» (σσ. 341 εξ.), μεταφέρει τον φακό των αναζητήσεων από τη δραματοουργία στην ίδια την παράσταση: ομάδες και θίασοι γυναικών, σκηνοθέτιδες, γυναίκες οργανωτές των performances. Στο όγδοο κεφάλαιο, «Θεωρητική διαμάχη – πρακτική αποδοχή» (σσ. 361 εξ.), επανέρχεται ο Brecht και η σχέση του με το φεμινιστικό θέατρο (J. Reinelt: «Beyond Brecht: Britain's New Feminist Drama», *Theatre Journal* 38/2, 1986, της ίδιας: *After Brecht. British Epic Theatre*, Ann Arbor 1994, E. Diamond: «Brechtian Theory/ Feminist Theory: Toward a Gestic Feminist Criticism», *The Drama Review* 32/1, 1988, σσ. 82-94 και της ίδιας: *Unmaking Mimesis. Essays on Feminism and Theatre*, London / New York 1997, J. Dolna: *The Feminist Spectator as Critic*, Ann Arbor / London 1988 κτλ.). Και ο Επίλογος (σσ. 377

εξ.) αφιερώνεται πάλι στη σχέση του Brecht με το φεμινιστικό θέατρο: «Κλείνοντας αυτή τη διαδαλώδη περιπλάνηση ανάμεσα στις ατραπούς της γυναικείας θεατρικής αναζήτησης τόσο στη θεωρία όσο και στη γραφή και στη σκηνή και επιστρέφοντας στις επιφυλάξεις και αντιρρήσεις των κάπως πιο συντηρητικών σχολιαστών του Brecht, θα πρέπει να δεχτούμε πως, ενδεχομένως, η φερόμενη ως σαφής μπρεχτική επίδραση είναι πολύ πιο χαλαρή και έμμεση απ' όσο θα επιθυμούσαν οι θεωρητικοί της υλιστικής φεμινιστικής παράταξης» (σ. 375). Αυτό όμως το υποψιαζόταν κανείς από την αρχή. Έτσι η μονογραφία αυτή εντάσσεται ως ένα βαθμό και σε μια αμερικανική προσπάθεια να κρατηθεί ο Μπρεχτ στην επικαιρότητα (F. Jameson: *Brecht and Method*, London / New York 1998, βλ. και τον τόμο της Νάντιας Βαλαβάνη (επιμ.): *Μπέρολτ Μπρεχτ. Κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2002, *Παράβασις* 6, 2005, σσ. 398-401), η συγγρ. όμως χαρακτηρίζεται από την εντιμότητα να το παραδεχτεί: όπως υπαινίσσεται ήδη ο υπότιτλος του βιβλίου, τόσο η θεατρική «διδασχία» του Γερμανού δραματουργού της αποστασιοποίησης, όσο και ο ίδιος ο μαχητικός φεμινισμός στο θέατρο φαίνεται πως έχουν περάσει το ζενίθ της ευρύτερης επίδρασής τους, και η πολύ καλά τεκμηριωμένη αυτή μονογραφία, που τελειώνει με μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία (σσ. 379-403) και λεπτομερή ευρετήρια (σσ. 405-415) και αποτελεί πραγματικό οδηγό για το κίνημα του φεμινιστικού θεάτρου σε μερικές χώρες της δυτικής υφελίου, φαίνεται να το επιβεβαιώνει.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

STRATOS E. CONSTANTINIDIS

Modern Greek Theatre. A quest for Hellenism, Mc Farland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, North Carolina / London 2001, σελ. X+197, ISBN 0-7864-1163-5.

Το οπισθόφυλλο ορίζει το περιεχόμενο του βιβλίου ως εξής: «In this book the author discusses forty Greek plays written during the period of nationalization and Westernization of the Greek roughly bounded by the War of Independence in the 1820s and the establishment of a republic in the 1970s. The playwrights are Evanthia Kairi, Dimitrios Hatziaslanis, Kalliroi Siganou-Parren, Costis Palamas, Nikos Kazantzakis, Angelos Sikelianos, Iakovos Kambanellis, Giorgios Skourtis, Costas Mourselas, Stratis Karras, Antonis Matesis, and Loula Anagnostaki. / Special attention is paid to the dramas of Kairi, Siganou-Parren, and Anagnostaki, three women who articulated and reshaped their concept of Hellenism for their audiences. Their plays are compared to better known ones written by Greek and non-Greek male dramatists who were their contemporaries and who dealt with similar issues of intense nation building or national crises». Όπως θα φανεί αυτή η περιγραφή κάπως λειαινει το περιεχόμενο των πέντε κεφαλαίων, που συνδέονται με μια Εισαγωγή. Τέσσερα από τα κεφάλαια αυτά εμφανίζονται ήδη σε μεμονωμένα άρθρα του ίδιου συγγρ., συγκεκριμένα: «Koraes's Dream and Kairi's Drama: A Chorus of Greek Women», *Journal of the Hellenic Diaspora* 24/2, 1998, σσ. 7-23, «Modern Greek Drama and Multiculturalism: Is it Drama? Is It Modern? Is It Greek?» *Journal of Modern Greek Studies* 14/1, 1996, σσ. 1-30, «The Rebirth of Tragedy: Protest and Evolution in Modern Greek Drama», *Comparative Drama* 21/1, 1987, σσ. 156-181, «Existential Protest in Greek Drama during the 1967-74 Junta», *Journal of Modern Greek Studies* 3/2, 1985, σσ. 137-144. Τρία από τα πέντε κεφάλαια ασχολούνται με γυναίκες δραματουργούς, άρα η αναζήτηση κάποιου